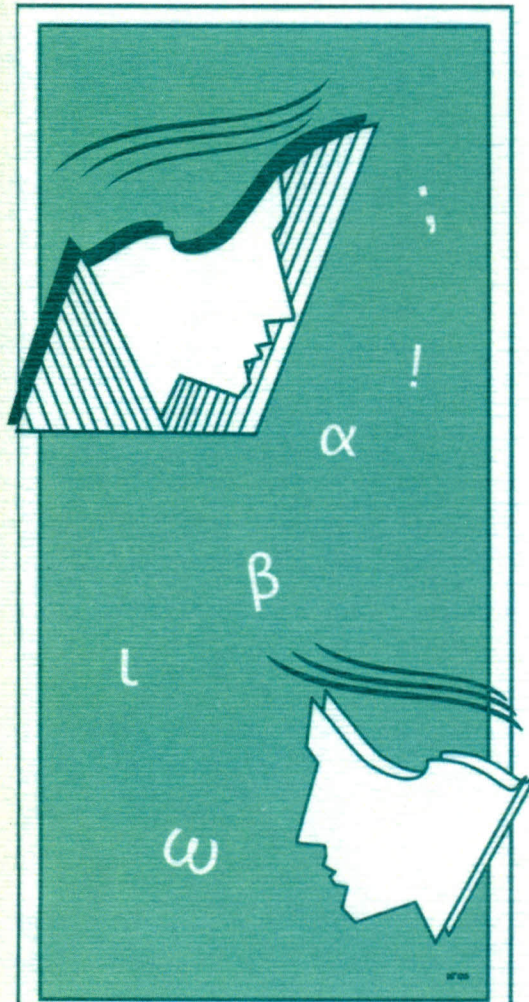

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
τεύχος 18-19
Ιούνιος 2008

20. ΤΑΣΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ: Τα γερατειά και ο
θάνατος της Ωραίας Ελένης στη νεοελληνική ποίηση

ΤΑΣΟΥΛΑ Μ. ΜΑΡΚΟΜΙΧΕΛΑΚΗ

Τα γερατειά και ο θάνατος της Ωραίας Ελένης στη νεοελληνική ποίηση: προτάσεις για διδασκαλία παράλληλων κειμένων στη Δραματική Ποίηση Γ΄ Γυμνασίου

Στο Γ΄ επεισόδιο της *Ελένης* του Ευριπίδη, και συγκεκριμένα στους στ. 1307-1309, η Ελένη εμφανίζεται με όψη τελείως διαφορετική απ' αυτήν που επιβάλλει ο μύθος της ωραιότερης γυναίκας του αρχαίου κόσμου. Έχει την όψη γυναίκας που πενθεί, επειδή τάχα μόλις την πληροφορήσαν ότι ο άντρας της, ο Μενέλαος, έχει πνιγεί – όπως προβλέπει το σχέδιο που η ίδια συνέλαβε για την εξαπάτηση του Θεοκλύμενου. Όταν τη βλέπει ο Αιγύπτιος βασιλιάς σε αυτήν την άθλια κατάσταση, ξαφνιάζεται και ρωτά έκπληκτος:

Θεοκλύμενος: *Γιατί φόρεσες μαύρα, τα μαλλιά σου
γιατί έκοψες, Ελένη, γιατί τρέχουν
τα δάκρυα στην όψη σου απ' το κλάμα;*

Οι στίχοι αυτοί μπορούν να αποτελέσουν την αφορμή για ένα μάθημα αφιερωμένο σε παράλληλα κείμενα από την Νεοελληνική ποίηση τα οποία δεν περιλαμβάνονται στο διδακτικό βιβλίο (Ν. Δεσύρης, Δ. Παπαγεωργιάκης, Χ. Ράμμος, Κ. Τσενέ, *Δραματική Ποίηση, Ευριπίδη Ελένη*, Γ΄ Γυμνασίου [Βιβλίο του μαθητή], ΟΕΔΒ, Αθήνα, Α΄ έκδοση 2006). Πρόκειται για ποιήματα ή ποιητικά αποσπάσματα δέκα ποιητών του 15ου-16ου και 20ού-21ου αιώνα, η συλλογή των οποίων αποτελεί προϊόν έρευνάς μου των τελευταίων ετών.

Στη συνέχεια παρατίθεται το σχέδιο του προτεινόμενου μαθήματος, όπως αυτό έγινε σε ένα τμήμα της Γ΄ τάξης του Πειραματικού Γυμνασίου Ηρακλείου (Μάρτιος 2007),¹ και ακολουθούν τα ποιήματα, από τα οποία ο διδάσκων μπορεί να επιλέξει όσα και όποια θεωρεί προσφορότερα για το μάθημα και τους μαθητές του.

¹ Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί ότι το πλαίσιο της *διαθεματικής* προσέγγισης της ευριπίδειας ηρωίδας μέσα από τη λογοτεχνία, στο ίδιο τμήμα έγιναν και οι ακόλουθες διδασκαλίες (μία διδακτική ώρα κάθε μήνα):

1. Η παρουσία της Ελένης στο έργο αρχαίων Ελλήνων ποιητών, στο έργο Ρωμαίων ποιητών, στην Κρητική λογοτεχνία της Βενετοκρατίας και στον Σαξέπηρ. Διδασκαλία υπό μορφήν διάλεξης, με σημειώσεις στον πίνακα.

Το μάθημα αυτό τοποθετείται μετά την αναλυτική διδασκαλία των στίχων 1286-1348 της ευριπίδειας τραγωδίας, ώστε να πάρουμε την αφορμή από τους στίχους του Θεοκλύμενου που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Οι στόχοι που καλείται να υπηρετήσει μια τέτοια διδασκαλία είναι οι εξής:

1. Να γνωρίσουν οι μαθητές την αντίστροφη όψη της ωραιότερης μυθικής γυναίκας: την όψη της άσκημης, γερασμένης, ακόμη και νεκρής Ωραίας Ελένης.
2. Να διαπιστώσουν, έτσι, τις μεγάλες παραλλαγές που μπορεί να γνωρίσει ένας μύθος.
3. Να διαπιστώσουν επίσης την απήχηση που μπορεί να έχει ένας αρχαιοελληνικός μύθος στη νεότερη και σύγχρονη λογοτεχνία.
4. Να έρθουν σε επαφή και με ποιητές της Νεοελληνικής λογοτεχνίας που πιθανόν να μη γνωρίσουν στο μάθημα των Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας.

Η διδασκαλία μπορεί να ακολουθήσει την εξής πορεία:

1. Διαβάζονται απαντήσεις στην ερώτηση που είχε δοθεί την προηγούμενη διδακτική ώρα: «Πώς εμφανίζεται η ηρωίδα σε αυτήν τη σκηνή; Τι διαφορές παρατηρείτε από την εικόνα της 'Ωραίας Ελένης' που έχουμε συνηθίσει μέχρι τώρα;»
2. Παίρνουμε αφορμή από τις απαντήσεις, για να συζητηθεί η μορφή της άσκημης Ελένης. Κάνουμε αναφορά στο γεγονός ότι πολλοί ποιητές, Έλληνες και ξένοι, την έχουν παρουσιάσει έτσι, ή ακόμη και την έχουν δείξει να πεθαίνει γερασμένη.
3. Αφού μοιραστούν οι φωτοτυπίες με τα ποιήματα που αποφασίζουμε να χρησιμοποιηθούν, λέμε σύντομα λίγα λόγια για το καθένα (βλ. τα εισαγωγικά σημειώματα που συνοδεύουν τα ποιήματα στο Ανθολόγιο).
4. Χωρίζουμε τους μαθητές σε τριμελείς ή τετραμελείς ομάδες και αναθέτουμε ένα ποίημα σε κάθε ομάδα.
5. Ένα παιδί από κάθε ομάδα διαβάζει δυνατά στην τάξη το ποίημα που τους έχει δοθεί, μέχρι να διαβαστούν όλα όσα έχουμε αποφασίσει.

2. Θεατρική απόδοση, με την ομαδοσυνεργατική μέθοδο, 4 στίχων από την «Ελένη» του Σεφέρη με εμψυχώτρια τη θεατρολόγο-ηθοποιό κ. Κλειώ Φανουράκη.

3. Όπως προηγουμένως, με νεοελληνικά ποιήματα που εμφανίζουν την Ελένη ως είδωλο ή σκιά, ή την παρουσιάζουν να καθρεφτίζεται. (Επειδή το είδωλο αποτελεί κεντρική σύλληψη στη διδασκόμνη τραγωδία.) Περιγραφή της διδασκαλίας αυτής, συνοδευόμενη από εκτενή θεωρητική εισαγωγή στην ιδέα του ειδώλου της Ελένης και από Παραρτήματα με εικαστικά έργα και ποιήματα, γίνεται στη μελέτη: Α. Μαρκομιχελάκη – Α. Μαρμαρέλη, «Η αξιοποίηση παράλληλων λογοτεχνικών κειμένων κατά τη διδασκαλία της *Ελένης* του Ευριπίδη με επίκεντρο την ιδέα του ειδώλου», στον τόμο: *Η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και πολιτισμού*, Πρακτικά του 10ου Σεμιναρίου του Συμβουλίου της Ευρώπης «Το αρχαίο ελληνικό δράμα ως παιδευτικό εργαλείο για την οικοδόμηση μιας πιο ανθρώπινης σύγχρονης Ευρώπης» (Λευκωσία 17-21/3/2007), επιμ. Ζωή Πολυδώρου, Λευκωσία 2006, σσ. 186-209.

4. Ανάλυση της «Ελένης» του Σεφέρη με κατευθυνόμενο διάλογο.

6. Στη συνέχεια τους αφήνουμε περίπου δέκα λεπτά να μελετήσουν, κάθε ομάδα, το δικό τους ποίημα. Στο διάστημα αυτό πρέπει να ετοιμάσουν μία τριλεπτη παρουσίασή του από την έδρα προς τους συμμαθητές τους. Περνούμε από τα θρανία για να απαντήσουμε σε απορίες των παιδιών.
7. Ακολουθούν οι παρουσιάσεις της μίας ομάδας μετά την άλλη. Όλα τα μέλη της ομάδας έρχονται όρθια στον πίνακα και λένε τα σχόλια που έχουν σκεφτεί πάνω στο ποίημα. Είμαστε αυστηροί στο χρόνο. Έχουμε πει στους μαθητές τι περιμένουμε μετά το τέλος των παρουσιάσεων (βήμα 8).
8. Ζητούμε από κάθε ομάδα να δικαιολογήσει ποιο ποίημα από αυτά που παρουσιάστηκαν (πλην του δικού τους) τους άρεσε περισσότερο. Αν δεν υπάρξει χρόνος γι' αυτήν τη συζήτηση, το αναθέτουμε ως γραπτή ερώτηση για το σπίτι, εναλλακτικά με την ερώτηση που υπάρχει στο τέλος των φωτοτυπιών τους με τα ποιήματα: «Πώς ερμηνεύετε το γεγονός ότι πολλοί ποιητές θέλησαν να παρουσιάσουν την ωραιότερη γυναίκα των αρχαιοελληνικών μύθων ως γερασμένη, άσκημη, ακόμη και πεθαμένη;»
9. Σε κάποια στιγμή της διδακτικής ώρας που κρίνουμε κατάλληλη (π.χ. μεταξύ των βημάτων 2 και 3), βάζουμε να ακουστούν τα τραγούδια «Για την Ελένη» του Μάνου Χατζιδάκι (CD «Για την Ελένη», LYRA 1998), όπου γίνεται αναφορά στον τόπο ταφής της Ελένης, και «Ο βασιλιάς της σκόνης» του συγκροτήματος Ξύλινα Σπαθιά (CD «Ξεσσαλονίκη», Ano Kato Records 1993), όπου αναφέρεται ότι «η ωραία Ελένη θα 'ναι τώρα γριά».

Προκειμένου να προχωρήσει κανείς στην παραπάνω διδασκαλία, είναι χρήσιμο να γνωρίζει μερικά στοιχεία για τις καταβολές αλλά και την ευρωπαϊκή διάσταση της γερασμένης και νεκρής Ελένης στη λογοτεχνία, στοιχεία, ωστόσο, τα οποία δεν χρειάζεται να αναφερθούν αναλυτικά στην τάξη:

Η πρώτη φορά στην αρχαία λογοτεχνία που η Ελένη εμφανίζεται νεκρή είναι στον 18ο *Νεκρικό διάλογο* του Λουκιανού (2ος αι. μ.Χ.), όπου ο κυνικός φιλόσοφος Μένιππος περιηγείται τον Άδη μαζί με τον Ερμή και κάποια στιγμή τού ζητά να δει τους όμορφους και τις όμορφες που κατοικούν εκεί. Ο Ερμής τού δείχνει λίγους μόνο, ανάμεσα στους οποίους βρίσκεται και η Ελένη. Όμως δεν πρόκειται παρά για ένα κρανίο μοναχά (Μουλλάς, 2001, σ. 105-106). Έναν αιώνα νωρίτερα, ο Οβίδιος, στο 15ο βιβλίο των *Μεταμορφώσεων* του (στ. 232-235, Hill, 2000) είχε περιγράψει την Ελένη να «κλαίει όταν βλέπει στον καθρέφτη τις ρυτίδες μιας γυναίκας γερασμένης».

Από τον Οβίδιο δανείστηκε ο Γάλλος ευγενής και ποιητής του 16ου αιώνα Pierre de Ronsard το ρητορικό μοτίβο της γερασμένης Ελένης που θρηνεί για τη χαμένη της ομορφιά (Backès, 1993, σ. 163). Τον ίδιο εκείνο αιώνα, εμφανίζεται για πρώτη φορά ένα είδος βιογραφίας του Δόκτορα Φάουστ, δίνοντας την έμπνευση για περιήματα έργα στον Μάρλοου (Backès, 1993, σ. 178 κ.ε.) και τον Γκαίτε (Backès, 1993, σ. 223 κ.ε.), όπου ο ήρωας καλεί την Ελένη από τον Κάτω κόσμο, την ερωτεύεται και αποκτούν μαζί ένα γιο. Αργότερα, ο Ιταλός ποιητής, θεατρικός συγγραφέας και πολιτικός Gabriele d'Annunzio (1863-1938) και ο υπερρεαλιστής Γάλλος ποιητής Guillaume Apollinaire (1880-1918), κι οι δυο στα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα, επιστρέ-

φουν στην εικόνα μιας κακογερασμένης Ελένης «με ξεδοντιασμένο στόμα» (d'Annunzio: Backès, 1993, σ. 377), ή μιας «γριάς με γλυκά χείλη» (Apollinaire: Backès, 1993, σ. 378). Και ο Paul Valéry (1871-1945) την ίδια εποχή, σε ένα νεανικό σονέτο του, βάζει την Ελένη να ανακοινώνει ότι «έρχεται από τη σπηλιά του θανάτου» (*Κύκλος Ελένη*, 1992-93, σ. 18 και Backès, 1993, σ. 399). Από την άλλη μεριά, ο Pierre Jean Jouve (1887-1976) βρίσκει ότι η νεκρή Ελένη εξακολουθεί να είναι όμορφη, στο ποίημά του «Ελένη», που το μετέφρασε στα ελληνικά ο Οδυσσεάς Ελύτης (Backès, 1993, σ. 384). Το ποίημα ξεκινά με το στίχο «Que tu es belle maintenant que tu n'es plus», τον οποίο ο Σινόπουλος χρησιμοποίησε ως μότο στη συλλογή του *Ελένη*. Τέλος, ο Αμερικάνος ποιητής Ezra Pound, στο *Hugh Selwyn Mauberley* του 1920, χρησιμοποίησε την εικόνα της γερασμένης Ελένης για να υπογραμμίσει τη ματαιότητα του πολέμου, μ' αυτούς τους στίχους, που θεωρούνται το πρότυπο για το «αδειανό πουκάμισο» της «Ελένης» του Σεφέρη (μετάφραση Χάρη Βλαβιανού: Βαρελάς, 2001, σ. 335).

*Πέθαναν μυριάδες,
Κι ανάμεσά τους, οι καλύτεροι,
Για μια φαφούτα γριά σκύλα,
Για ένα μπαλωμένο πολιτισμό.*

Ανθολόγιο ποιημάτων και ποιητικών αποσπασμάτων για τα γερατεία και το θάνατο της Ωραίας Ελένης στη νεοελληνική ποίηση

Ωραία εσύ ... από τη σκόνη του θανάτου αναγεννώμενη
Τάκης Σινόπουλος
Que tu es belle maintenant que tu n'es plus
P.J. Jouve

Ανώνυμος, *Παλαιά και Νέα Διαθήκη* (Κρήτη, 15ος-16ος αι., απόσπασμα)²

Το κρητικό αυτό έργο αποτελείται από 5329 δεκαπεντασύλλαβους στίχους με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία και αφηγείται γνωστές ιστορίες από τη Βίβλο.³ Στους στ. 408-647, ωστόσο, περιέχεται το εξής ενδιαφέρον επεισόδιο (που πιθανόν αντλεί την έμπνευσή του από τον 18ο *Νεκρικό Διάλογο* του Λουκιανού, που αναφέρθηκε παραπάνω⁴): ένας άνθρωπος, που έχει κατέβει στον Άδη ζωντανός, ζητά να μιλήσει με κάποιον πεθαμένο και ο Χάρος τού φωνάζει την Ελένη. Εκείνη εμφανίζεται πολύ άσκημη, εντελώς παραμορφωμένη, προκειμένου να υπηρετήσει τον ηθικοδιδασκικό στόχο του άγνωστου, πιθανόν καθολικού κληρικού, ποιητή, ο οποίος καλεί το κοινό του σε μετάνοια προβάλλοντας ένα κατ' εξοχήν δείγμα της ανθρώπινης ματαιοδοξίας.

² Κριτική έκδοση του έργου στο: Κακλαμάνης & Μαυρομάτης, 2004.

³ Για μια γενική περιγραφή του έργου, βλ. την Εισαγωγή της κριτικής έκδοσης, ό.π., και Μαρκομιχλάκη-Μίντζα, 2005.

⁴ Για τη σχέση αυτή των δύο κειμένων, βλ. Μαρκομιχλάκη, υπό δημοσίευση.

- Ἀνθρωπος: «Δείξε μου, σε παρακαλώ, τινά να του μιλήσω 410
 εγώ πολλά λιγοψυχώ να τον αναρωτήσω,
 τους πόνους και τα πάθη τως να μου τα μολογήσου,
 και πε τως, σε παρακαλώ, Χάρο, να μου μιλήσου».
 Ουδέν εποξετέλεψα το παρακάλεμά μου,
 ο Χάρος ήσυρε φωνή, θωρώ γυνή κοντά μου, 415
 πολλά ἄσκημη και ασούσσουμη και καταπληγωμένη,
 την κεφαλή χιλιότρυπη, τα δάκρυα φορτωμένη.
 ...
 Ελένη: «Ἐλενα είμαι η ελενή η μυριοβουλισμένη [...], 424
 του Μενελάου η γυνή, η αρπαξιμιά του Πάρη,
 απού ωγιά με εχάθηκε τση Τρόγιας η άξα χάρη.
 ...
 Και μετ' αυτήν την αφορμή τη χώρα εχαλάσα,
 πολύς λαός εκάηκε κι αρίφνητους επιάσα.
 Τότες εκλήθηκα κι εγώ η κακομοιριασμένη
 και με τον Πάρη αγκαλιαστοί ευρέθημα οι καημένοι. 500
 Κι ήρθα στον Ἄδη πάραυτας, ἔς τσι κρίσες και εις τσι πόνους...
 ...
 Για τα νηψίδια τα πολλά τα ἔχα ἔς το πρόσωπό μου 510
 συντήρησε την όψη μου, τήρηξε τον καημό μου!
 Για τσι κουλούρες τσι έβανα και τσι μεταξομάλλες,
 έχω ἔς τη δόλια κεφαλή, ως βλέπεις, τσι κουφάλες...
 Ωγια το μόσκο τον πολύ τον είχα συνοδεία 518
 έχω το βρώμο τον πολύ πάντοτες μυρωδία».

Ι.Ε. Μοσχονάς, «Ο θάνατος της Ελένης» (1925)⁵

Ο Ιωάννης Μοσχονάς «έγραψε λυρικούς στίχους στους οποίους διαφαίνεται η αγνή λυρική διάθεσή του και η ελληνικότητα των εμπνεύσεών του».⁶ Το ποίημα που ακολουθεί, ανήκει στην ογκωδέστατη ποιητική συλλογή του *Το Ημερολόγιον του Θανάτου*, 685 σελίδων, που κυκλοφόρησε το 1927.⁷ Χωρίς η ίδια η Ελένη να εμφανίζεται καθόλου, ολόκληρο το ποίημα στρέφεται γύρω απ' αυτήν και την αναμενόμενη άφιξή της στον Ἄδη, όπου η Περσεφόνη δεν έχει καμία διάθεση να τη δεχτεί.

*Τον μαύρον Ἄδη εσκέπασε μαύρη μελαγχολία
 Κ' η Περσεφόνη κλαίει
 Και στο θεό, στον άντρα της με ζήλεια, με κακία
 Παράκληση και προσταγή τού λείει:*

⁵ Μοσχονάς, 1927, σ. 276. Ως ημερομηνία σύνθεσης του ποιήματος αναφέρεται η 20ή Μαρτίου 1925. Βλ. και Βαρελάς, 1997, σ. 334.

⁶ *Μεγάλη Εγκυκλοπαιδεία Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 10, έκδ. Χάρη Πάτση, Αθήναι, χ.χ., σ. 302.

⁷ Βλ. κριτική για τη συλλογή αυτή στα *Ελληνικά Γράμματα*, Α', τχ. 10 (1.11.1927), σ. 503-504.

*«Έμαθα πως επέθανεν η Ελένη. Πε στο Χάρο
 Όπου είν' να σταματήσει!
 Αν έρθη εδώ, σε χαιρετώ, τον δρόμο μου θα πάρω
 Και θα γυρίσω εκεί, που έχω κινήσει.*

*Εγώ ή αυτή! Μια από τες δυο στα τάρταρα θα μείνη
 Και μια θα βασιλέψη!
 – Ποτέ δε στάθηκαν μαζί κι ο ήλιος κ' η σελήνη –
 Ο Ἄδης Τροία θα γινή! Και ποιος δεν θα την κλέψη;»*

*Κι ο Πλούτων την χτυπά απαλά στες πλάτες και της κρένει:
 «Έγνοια σου, μη σε μέλη,
 Κι όποια μέσα στην ηδονή πολλές φορές πεθαίνει,
 Αθάνατη τον Ἄδη μας δεν θέλει!»*

Ἄρης Δικταίος, «Ελένη»⁸ (απόσπασμα)

Ο Ἄρης Δικταίος γεννήθηκε στο Ηράκλειο της Κρήτης το 1919 και πέθανε στην Αθήνα το 1983. Σπούδασε νομικά και εργάστηκε στο ραδιόφωνο και στις εκδόσεις. Στα αποσπάσματα του ποιήματός του που ακολουθούν, η Ελένη είναι μια μορφή στον Ἄδη που κινείται ανάμεσα σε άλλους νεκρούς-ίσκιους και μέσα σε λιβάδια ασφοδελών, των γνωστών από την αρχαιότητα συμβόλων του πένθους.

*...είναι ο σύθρηνος των ίσκιων ! που χάνονται στον Ἄδη, είναι όλα τούτα !
 κι άλλα πολλά αμολόγητα, που τα συμπαίνεις, ! Ελένη, στην καρδιά μου, για
 ν' ανάψεις ! την προεπούμενη φλόγα μες στη νύχτα ! του αιώνα, να πάρω
 γυμνοπόδαρος το δρόμο ! και να σε βρω, ω λευκό, ω γαλάξιο, Ελένη!*

*Δεν μπορεί η μνήμη νάναι τούτο, είναι η πεδιάδα ! των ασφοδελών, είναι
 το κρίνο της γενιάς μου ...πέρα απ' τη γη, απ' το θάνατο, απ' την ανταρσία
 ! της Ελένης, πέρα από μένα κι απ' τον κόσμο, ! καθώς ανώφελο τραγούδι,
 ως κρίνο, ως κύκνος ! ανώφελος, ω μέθη, μέθη, μέθη της Ελλάδας!*

Σωτήρης Σκίπης

Ο Σκίπης (1881-1952), ποιητής, μεταφραστής, θεατρικός συγγραφέας και ακαδημαϊκός, έγραψε τρία σύντομα ποιήματα για την Ελένη, την «Ελένη» (1948), το «Τραγούδι για την Ελένη» και το «Τραγούδι της Ελένης» (και τα δύο του 1927), καθώς και το εκτενές διαλογικό με τίτλο «Ο γυρισμός της Ελένης» (1928). Στο απόσπασμα που ανθολογείται εδώ, οι γυναίκες του χορού θρηνούν επειδή έχουν λανθασμένα πληροφορηθεί ότι η Ελένη πέθανε.

⁸ Απόσπασμα αντλημένο από τον Backès, 1993, σ. 414-415, όπου ωστόσο δεν υπάρχει ένδειξη χρονολόγησης του έργου.

«Ο γυρισμός της Ελένης» (1928, απόσπασμα)⁹

...

Ξένος:

Τα λόγια σας παράξενα μου φαίνονται!
 Παράκουσα ή δεν άκουσα; Πονάτε
 πως μια γυναίκα που τη γη σας ντρόπιασε
 προεπούμενα και δίκια ετιμωρήθη;

Χορός Γυναικών:

Ξένε, επειδή δεν ξέρεις, τη βαριά βροσιά
 που πρόφερες, εμείς σου συχωράμε.
 Μα μάθε πως η Ελένη δε μας ντρόπιασε.
 Η Ομορφιά κανέναν δεν ντροπιάζει.
 Η Ελένη, όπως ο αέρας στον ορίζοντα,
 ήταν αυτή του τόπου μας η ουσία.
 Όπως στην ύλη ο νους, στη Φύση η άνοιξη,
 ήταν αυτή το Πνεύμα της Ελλάδας.
 Όπως η φλέβα του βουνού που οι ποταμοί
 παίρνουν αρχή και ξεκινάν και πάνε,
 έτσι η Ομορφιά από Κείνην εξεκίναγε
 και χύνονταν μες σ' όλη την Ελλάδα.
 Κι έπιναν οι ψυχές μας κι αναγάλλιαζαν
 κι όλα τριγύρα γίνονταν ωραία:
 τα έργα, τ' αγάλματά μας, τα τραγούδια μας,
 οι απόκρυφες ιδέες μας, τα παιδιά μας.
 Γι' αυτό στη ζυγαριά, ξένε, του πόνου μας
 για το χαμό δικών και συγγενών μας,
 χίλιες φορές βαραίνει περισσότερο
 ο θάνατος της Ομορφιάς-Ελένης. ...

«Ελένη» (1948)¹⁰

Στο ποίημα αυτό, σε μια σκηνή που απηχεί τον *Ορέστη* του Ευριπίδη, ο Μενέλαος, απροσδόκητα, σπρώχνει τη γυναίκα του να θανατωθεί στη θέση ενός κριαριού στη διάρκεια θυσίας. Ωστόσο, την τελευταία στιγμή ορμούν οι Μούσες, τη σώζουν και την παίρνουν μαζί τους ως δέκατη αδελφή τους.

⁹ Σκίτς, 1950, σ. 36-39. Βλ. και Βαρελάς, 2001, σ. 334-335.

¹⁰ Σκίτς, 1950, σ. 33. Βλ. και Βαρελάς, 2001, σ. 334.

Από την Τροία τέλος ο Μενέλαος
 στη Σπάρτη του γυρνά με την Ελένη
 κι όπως αρμόζει, εμπρός απ' το παλάτι του,
 χρυσό βωμό για τη θυσία στήνει.

Κι οι Σπαρτιάτες γιορτινοί μαζεύονται,
 καθένας μες στα μπράτσα του κρατώντας
 καλόθρεφτο κριάρι. Και προσμένουνε
 ποιο απ' όλα θα διαλέξει ο Βασιλιάς τους.

Μα ο Βασιλιάς τους δίχως καν να τους θωρεί,
 προς το θυσιαστή, που το μαχαίρι
 στιλπνό κρατάει στο χέρι, τη Βασίλισσα
 σπρώχνει με βια! ... Κράζει, βοά το πλήθος.

Μα, ω θαύμα! μες στην τόσην αναστάτωση
 άξαφνα ορμούν οι Μούσες ... Την αρπάζουν
 και την πάνε για πάντα στον Ταΰγετο,
 δέκατη Μούσα κι αδελφή τους!

Τάκης Σινόπουλος

Ένας από τους σημαντικότερους μεταπολεμικούς ποιητές, ο γιατρός Τάκης Σινόπουλος (1917-1981), μίλησε πολλές φορές μέσα στην ποίησή του για την Ελένη, μια Ελένη που, όπως ο ίδιος σημειώνει, πρόκειται για «σύγχρονο πρόσωπο αλλά και αναφορά στη μυθική Ελένη».¹¹ Ο ποιητής τής αφιέρωσε δύο ποιήματα στη συλλογή *Μεταίχμιο* και ολόκληρη τη συλλογή *Ελένη*, ενώ η μορφή της εμφανίζεται και σε άλλα ποιήματα, έτσι που «από το πρώτο βιβλίο ως το τελευταίο του, αυτό που κυριαρχεί είναι το μαγικό όνομα της Ελένης».¹² Η Ελένη του Σινόπουλου έχει ταυτόχρονα δύο όψεις: είναι από τη μια «το αρχέτυπο της θηλυκότητας και η συλλογική εικόνα της Γυναίκας», ενώ από την άλλη «έρχεται από το θάνατο και σκορπά το θάνατο γύρω της».¹³

«Ελένη II», *Μεταίχμιο* (1951, απόσπασμα)¹⁴

Πρώτη φορά όταν έκραζες μες στο πυκνό
 σκότος με τρόμο τ' όνομά μου κι η κραυγή
 λυσίκομη έφτασε στον Άδη κάτω [...]

¹¹ Σινόπουλος, 1986, σ. 85.

¹² Φράιερ, 1978, σ. 30.

¹³ Στεφανοπούλου, 1992, σ. 92 και 94 αντίστοιχα. Επίσης «σύμβολο του έρωτα και του θανάτου» έχει χαρακτηρίσει την Ελένη του Σινόπουλου ο Δημήτρης Πλατανίτης, 1989, σ. 67.

¹⁴ Σινόπουλος, 1986, σ. 19.

*Δεν ήταν έργο του μυαλού μου Ελένη.
Σε σύντριψα σε σκόρπισα κι ακούστηκε
κείνη η κραυγή πούσκισε σα μαχαίρι
το χώμα κι έφτασε στον Άδη κάτω. («Ελένη II»)*

«Άσμα VII. Πάρις», Άσματα I-XI (1953, απόσπασμα)¹⁵
[Μιλά ο Πάρις:] *Κι ένοιωθα πάλι εκτός απ' τη σιωπή και την Ελένη
αισθήσεις που τις γνώρισα μόνο μέσα στο θάνατο.*

«6. Ο θάνατος της Ελένης», Ελένη (1957, απόσπασμα)¹⁶
[Μιλά η Ελένη:]
*Όμως εγώ πεθαίνω απόψε που γεννήθηκα.
Η σκιά της γης με σκέπασε κι είμαι άλλη μια φορά
μέσα στη γνώση του θανάτου μου άσπιλη από θάνατο
λουσμένη τώρα από τον καρποφόρο ήλιο των ποιητών.*

«7. Η σκέψη του ποιητή», ό.π.¹⁷ (απόσπασμα)
*Η Ελένη τώρα γίνηκε ένα με τη γη.
Λάμπει μες στην πατρίδα του θανάτου υπέρτερη...
Και τούτη την Ελένη την αγγίζω της μιλώ.
Τα μάτια της πελώρια από το χρόνο
περνούν πάνω απ' τους τάφους λούζονται
συμφιλιωμένα με το φως. Εδώ είναι η νέα Ελένη.*

«8. Ποίημα για την Ελένη», ό.π.¹⁸ (αποσπάσματα)
*Ωραία εσύ
νυχτερινή του απείρου εξαίσιο του θανάτου λάφυρο
από τη σκόνη του θανάτου αναγεννώμενη. ...
...Ω ποτέ
ποτέ μη φύγεις για τις τόπους του χαμού
στις χώρες τις απάνθρωπες μη σπαταλήσεις
τούτη τη σάρκα σου από σμάλτο κι από κρύσταλλο...
Μια νύχτα Ελένη τάχα θα σε συναντήσω
όταν ο χρόνος θάναι ακίνητος από τα θαύματα
στεφανωμένη υποταγή κι ανάσταση τρεμάμενη;
Μες στην πελώρια πόλη του ύπνου θα συναντηθούμε
σάμπως σε μια αυτοκρατορία νεκρών ποιητών*

¹⁵ Σινόπουλος, 1986, σ. 62.

¹⁶ Σινόπουλος, 1986, σ. 148

¹⁷ Σινόπουλος, 1986, σ. 149.

¹⁸ Σινόπουλος, 1986, σ. 151-152.

*κατάμεστη από σταλαχτίτες-ποιήματα
και τάχα θα μιλήσουμε θα κοιταχτούμε;*

«9», ό.π.¹⁹

*Καθώς σε γήινο ενδρείο μες στα αιχμάλωτα νερά
κινούνται ίσκιιοι ψαριών
ο ποιητής κινείται.*

*Η Ελένη εντούτοις δεν υπάρχει πια
μες στην εγκόσμια λύπη.
Υπάρχουν μόνο τα ποιήματα
μια συλλογή από σπαραγμούς
ένα θλιμμένο ουράνιο ρόδο.*

Γιάννης Ρίτσος

Ο Ρίτσος συνέθεσε την *Ελένη* το καλοκαίρι του 1970, στη διάρκεια της δικτατορίας, λίγο καιρό μετά το θάνατο της αδελφής του, και την αφιέρωσε στη μνήμη της. Η Ελένη, ταυτόχρονα η μυθική ηρωίδα και μια σύγχρονη γυναίκα, είναι γι' αυτό το ποίημα (όπως και στον «Φιλοκτήτη» του ίδιου ποιητή²⁰) και ζει σ' ένα παλιό, ερειπωμένο αρχοντικό. Το πρόσωπο στο οποίο απευθύνει τον μονόλογό της είναι ένας νεαρός επισκέπτης, που παραμένει συνεχώς σιωπηλός. Στο τέλος του λόγου της, η γυναίκα πεθαίνει και ο επισκέπτης φεύγει μην ξέροντας πού να πάει.²¹

Ελένη (1970, αποσπάσματα)²²

[Από μακριά κιόλας φαινόταν η φθορά – ασοβάντιστοι τοίχοι πεσμένοι / ξεθωριασμένα παραθυρόφυλλα ... Κ' εκείνη; Ποτέ δεν μπορούσες να ξέρεις, – είταν τόσο το φέγγος που ανάδινε, – σε τύφλωνε' ... Κ' εκείνη; Όχι, όχι, – δεν είναι δυνατόν. Γριά – γριά – εκατό, διακόσω χρονώ. ...]

... παρ' ότι νιώθω, εδώ και μήνες, ελευθερωμένη απ' τους νεκρούς μου κι απ' τον ίδιο τον εαυτό μου ...

Αυτή την πέτρα περιεργάζομαι τώρα, σε απέραντες ώρες, μέσα στη νύχτα –

¹⁹ Σινόπουλος, 1950, σ. 153

²⁰ Βλ. Ρίτσος, 2005, σ. 264: «Έλα· σε χρειαζόμαστε όχι μόνο για τη νίκη, μα, προπάντων, / μετά τη νίκη· - όταν θα μπορούμε, όσοι απομείνουμε, ξανά στα καράβια, / γυρίζοντας / μαζί με την Ελένη, γερασμένη κατά δέκα χρόνια, / με αλλοιωμένη προφορά, με παραστάσεις άλλες μες στα μάτια της, / κρύβοντας σε χρυσοποίκιλτα πέπλα / την ξενητιά της και τα γηρατειά της ...».

²¹ Για σχολιασμό της *Ελένης* του Ρίτσου, βλ. Γιατρομανωλάκης, 1998 και Γκριτση-Μιλλιέξ, 1979.

²² Το κείμενο αντλείται από την 31η έκδοση (Ρίτσος, 1990). Βλ. και Ρίτσος, 2005, σ. 267 κ.ε. Με τρεις τελείες δηλώνονται οι παραλείψεις χωρίων.

μαύρη, χωρίς ανταύγειες ... μαύρα νερά ...
 Βλέπω κ' εσένα μ' ένα πρόσωπο εμβρόντητο, αμήχανο, τεθλασμένο
 απ' τις αργές κινήσεις του μαύρου νερού, - ...
 Όλο το μαύρο συστέλλεται τότε ...

...ν' αναδεύουμε μόνο τη στάχτη

στο τζάκι,

φτιάχνοντας πότε-πότε με τη στάχτη ψηλόλιγνες, ωραίες τεφροδόχες,
 ή, καθισμένοι κατάχαμα, να χτυπάμε το χώμα με άηχες παλάμες.

Αυτός δε μιλάει. ... ή σαν πανούργος νεκρός, αναστημένος μες στα σάβανά του.

...δίνοντας όνομα σε μια σκιά ...

Τώρα ξεχνώ τα πιο γνωστά μου ονόματα ή τα συγγέω μεταξύ τους -
 Πάρις, Μενέλαος, Αχιλλέας, ...

...χωρίς το είδωλό τους γραμμένο σ' ένα τζάμι,
 σ' έναν μετάλλινο καθρέφτη ή στα ρηγά, στ' ακρογιαλία, όπως τότε...

...τόσο που αισθάνεσαι το χάραγμα των ρυτίδων να βαθαίνει πλάι στα χείλη σου...
 μες στο ίδιο μας το δέρμα που ζαρώνει...

Σε τούτο το σπίτι ο αγέρας έχει γίνει βαρύς κι ανεξήγητος, ίσως από τη φυσικότητα της
 παρουσίας των νεκρών...

Δεν ξέρω γιατί μένουν δω μέσα οι νεκροί, χωρίς τη συμπάθεια κανενός· δεν ξέρω τι
 θέλουν και τριγυρνούν στις κάμαρες με τα καλά τους ρούχα, τα καλά τους παπού-
 τσια...

Χοντρές τρίχες μου ζώσανε το στόμα - τις πιάνω· δεν κοιτιέμαι στον καθρέφτη -
 Άγριες τρίχες, μακριές, - σαν κάποιος άλλος να θρονιάστηκε εντός μου...
 ... τις παρακάλεσα πάλι να μου βάψουν το πρόσωπο. Μου τόβαψαν. Ζήτησα ένα
 καθρέφτη...

Είχα κινήσει τα χέρια,
 είχα νηφθεί στα νύχια των ποδιών, κι αναλήφθηκα
 αφήνοντας να πέσει απ' τα χείλη μου και το τρίτο λουλούδι.

Πιάνω το πρόσωπό μου - ένα πρόσωπο ξένο· - το αγγίζω, το ψαύω, μετρώω
 τις τρίχες, τις ρυτίδες, τις κρεατοελιές· - ποιος είναι μέσα σε τούτο το πρόσωπο;

Μένω άγρυπνη ν' ακούω ... τους νεκρούς να ρουθονίζουν με βαθιές εισπνοές, σαν να
 κοιμούνται τάχα, σα νάχουν ησυχάσει.

Χάνω και τους νεκρούς μου τώρα. Τους έχασα. Πάνε.

...

[Σώπασε. Έγειρε το κεφάλι πίσω. Ίσως κοιμήθηκε... Βάλαν τη νεκρή σ' ένα
 φορείο. ...]

«Μικρό χρονικό» (1987)²³

Όπως φαίνεται, η μορφή της Ελένης απασχόλησε τον Ρίτσο μέχρι το τέλος. Στον
 τόμο με ανέκδοτα ποιήματά του που κυκλοφόρησε ένα χρόνο μετά το θάνατό του,
 περιλαμβάνεται και το ποίημα που ακολουθεί, από τη συλλογή *Το γυμνό δέντρο*,
 γραμμένο το καλοκαίρι του 1987 στη Σάμο. Το ποίημα κλείνει με τρεις στίχους που
 έχουν μian εκπληκτική αντιστροφή, και εναλλαγή, των υποκειμένων, την ώρα που η
 Ελένη, γερασμένη, κοιτάζει το είδωλό της στον καθρέφτη.²⁴

Οι ελιές εβάρουναν απ' τον πολύ καρπό, τ' αμπέλια δέσαν,
 οι γυναίκες γκαστρώνονται ακόμα, τ' αγόρια κολυμπάνε,
 ο κυρ Μιχάλης αγόρασε καινούργια βάρκα,
 άσπρη με κόκκινη διπλή λουρίδα. Τα βράδια
 βγαίνουνε τα γρι γρι για ψάρεμα, τρέμουν τα φώτα
 από μian ήσυχη συγκίνηση, σα να μην έχει αλλάξει
 τίποτα τίποτα σ' αυτόν τον κόσμο. Μόνο εκείνοι
 που χρόνια περιπλανήθηκαν, που πέρασαν πολλές Συμπληγάδες,
 έχοντας πάντα κρεμασμένο στο λαιμό τους
 το χωματένιο φυλαχτό της πατρίδας, αυτοί, χτες βράδυ,
 μας φέραν κάτι νέο κι αιώνιο. Αλλά, την άλλη μέρα,
 πήγε να χτενιστεί η Ελένη στον μεγάλο καθρέφτη,
 κι ο καθρέφτης
 είχε πολύ γεράσει και τα μαλλιά της είχαν πέσει.

Θ. Παπαθανασόπουλος

Μια ακόμη ποιητική ανατροπή του καθιερωμένου μύθου της Ελένης προτείνεται
 σ' αυτό το ποίημα, που θέλει την Ελένη, η οποία είναι ξανά συνδυασμός του μυθικού
 και ενός σύγχρονου προσώπου, να γερνάει και να πεθαίνει στην Τροία.

Εποπτείες (1979, απόσπασμα)²⁵

Η Ελένη που ξανάνιωσε θα ξαναφύγει.
 Κάποιος Πάρης αρματώνει νέο καράβι
 στα ονειράτά της. Κι ένας ξενοδόχος
 στην Κρανάη λουλακιάζει τα σεντόνια της.
 Όμως εμείς που είδαμε τη θεία γυναίκα
 ν' αναγάξει ως ομορφιά, την ομορφιά
 ν' αστροζυγιάζεται ως απρόσιτη ιδέα

²³ Ρίτσος, 1991, σ. 107-108.

²⁴ Για την Ελένη ως σύμβολο που γρεμίζεται, στο έργο του Ρίτσου, βλ. το σχόλιο της Χρύσας Προ-
 κοπάκη στο Ρίτσος, 1991, σ. 240.

²⁵ Στο Περάνθη, χ.χ., τ. 6 («Σύγχρονη ποίηση - Τρία παραρτήματα - Δημοτικό τραγούδι»), σ. 215.

και την ιδέα να πληρώνεται με το χαμό,
γεράσαμε, δε μας βαστάνε πια τα πόδια
και τα μυαλά· θα κατεβούμε σε λιγάκι
στα χώματά μας τούτα, συντροφιά
με τη μεγάλη δίψα μας και τους θεούς μας
με την αγέραστη λαχτάρα της ζωής
που την προστάτεψε το αίμα μας και το σπαθί μας.
Σε λίγο θα βουλιάξουμε σαν τον ασβό
σ' ανήλιαγα λαγούμια εγκαταλείποντας
σ' άναντρα χέρια το λουλούδι της καρδιάς μας.
Κι η Ελένη θα γεράσει δίχως υπερασπιστές.
Κι η Ελένη θα πεθάνει αγύρευτη στην Τροία.

Γιώργης Μανουσάκης, «Ελένη» (1980/1990)²⁶

Ο Χανιώτης ποιητής και φιλόλογος Γιώργης Μανουσάκης (+2008), δημοσίευσε πρώτη φορά την «Ελένη» του το 1990, έχοντάς τη συνθέσει δέκα χρόνια νωρίτερα. Η Ελένη γερασμένη και αποκλεισμένη στο παλάτι της δεν θέλει να δει κανέναν, και έχει αποχωριστεί ακόμη κι αυτό το κατεξοχήν σύμβολο της γυναικείας ματαιοδοξίας, τον καθρέφτη, ένα στοιχείο που η ποίηση το έχει πολύ συχνά συνδέσει μαζί της. Ο Γιάννης Κουβαράς, στην παρουσίασή του της ποιητικής συλλογής του Μανουσάκη *Σπασμένα αγάλματα και πικροβότανα* (2005), στην οποία εντάχθηκε και το ποίημα αυτό, θεωρεί ότι ο ποιητής «ακολουθεί έναν τρίτο δρόμο στην απομάγευση της Ελένης, πλησιέστερον σε εκείνον του Ρίτσου».²⁷

*Περπάτησα έξι μέρες ώσπου να 'ρθω
στην πύλη αυτού του παλατιού.
Ήθελα ν' αντικρύσω μια φοράν εκείνη
που η ομορφιά της θόλωσε τα φρένα
τόσων παλικαριών και γέμισε με θρήνους
τις χώρες της Ελλάδας και την Τροία.*

*Βαρέθηκα πια να μετρώ τις μέρες
που σέρνομαι εδώ γύρω. Δούλες πονόψυχες
μου δίνουν πότε-πότε λίγο φαΐ
και δούλοι βλοσυροί με διώχνουν,
με χτυπούν με τα ραβδιά τους.*

*Μα εγώ όλο και ξαναγυρίζω προσδοκώντας
να ιδώ τον ήλιο που θα μου θαμπώσει
τα μάτια.*

²⁶ Μανουσάκης, 2005, σ. 14-15.

²⁷ Κουβαράς, 2006, σ. 12-13.

*Σήμερα το πρωί δε βάσταξα
και ρώτησα την πιο γριά υπηρέτρα
γιατί δε βγαίνει η Ελένη απ' το παλάτι
να λάμψει η πόλη, να χαρούν οι ανθρώποι
το θείο δώρο της μορφής της. Γέλασε
εκείνη και μόν' πε: «Ποιαν Ελένη θέλεις
να δεις; Σ' ένα δωμάτιο με κλειστά
τα παραθύρια, δίχως τους καθρέφτες της,
μακριά απ' τον κόσμο, ζει μια γυναίκα
όμοια μ' εμένα. Άσπρα μαλλιά, στόμα
ξεδοντιασμένο, σακκουλιασμένα μάτια
δίχως λάμψη, κι η σάρκα πλαδαρή, νερου-
λιασμένη. Έξω δε βγαίνει
και κανένα πια δε θέλει να δει. Εγώ μόνο
μπαίνω στο μισοσκοτεινό δωμάτιο
και τη φροντίζω.*

*Ξένε, δε συλλογίστηκες
σαν πόσα χρόνια να 'χουνε περάσει
απ' όταν άρχισε ο πόλεμος της Τροίας».*

Δ. Π. Παπαδίτσας

Ο γιατρός και ποιητής Δ. Παπαδίτσας (1922-1987), που έγραψε επηρεασμένος από τον γαλλικό υπερρεαλισμό, τοποθετεί την Ελένη σε περιβάλλον θανάτου, στον Κάτω κόσμο ίσως, όπως συμβολικά δηλώνεται από τους ασφοδέλους.

«7» (1983)²⁸

(Κάναθος)

*Ήταν δεν ήταν
ήταν η πρωτογέννητη λέξη
είχε στα χέρια που κάμναν τη ζωή ακριβή
ολόκληρη ήταν μαγνήτης κι ελκόμενα τα άστρα.*

*Εγώ ήμουν το στόμα της
ήμουν η τελευταία της ματιά σ' ένα ηλιόγλυπτο άγαλμα
του σκοταδιού άγαλμα
καθώς φύτενε μέσα στα μάτια ασφοδέλους
καθώς ασφόδελος ήταν η ίδια
και πανοπλία θανατερή της Τροίας.*

²⁸ Παπαδίτσας, 1983, σ. 18.

*Ο ίσκιος της ήταν φωτεινός
κι ως άγγιζε νερά και πέτρες
κι έβαζε αντί στους ψίθυρους της φύσης
έστηνε το ποτάμι και το σύμβολό του:*

*όσο τη γύρευα Ελένη
την εύρισκε Ήρα.*

Στάθης Κουτσούνης

Ο Κουτσούνης (γεν. 1959) έχει σπουδάσει νομική, φιλολογία και μουσική και είναι διευθυντής σε λύκειο της Αθήνας. Το ποίημά του που ακολουθεί εντάσσεται στη συλλογή *Η τρομοκρατία της ομορφιάς*. Και εδώ η Ελένη, γερασμένη, κοιτάζεται στον καθρέφτη της. Αυτό όμως που αξίζει την προσοχή είναι η δύναμη της λαγνείας –με την ευρεία έννοια– που μένει έξω από τη φθορά του χρόνου και είναι τόσο ισχυρή, ώστε μπορεί να μετατραπεί σε δημιουργία.

«**Ελένη**» (2002)²⁹

*Καθόταν μόνη στον κοιτώνα
η ακόλαστη σάρκα της συντηρούσε τη μνήμη
και στο μυαλό της έρχονταν
σκηνές από τον πόλεμο
παλικάρια που πέσανε για χάρη της στη μάχη
ήρωες που λιώνανε για ένα άγγιγμα
για μια ματιά της*

*της άρεσε κι ο Πάρις κι ο Μενέλαος
και τόσο άλλοι Τρώες και Έλληνες*

*τώρα καθώς κοιτάζεται γυμνή στον καθρέφτη
ξελιγωμένη απ' τη λαγνεία
που βράζει αμείωτη στο κορμί της
βλέπει τις ρυτίδες σαν τύφεις
για τους εραστές που πόθησε
και δεν την κλέψανε*

*και ξεσπάει σε λυγμούς
όταν φαντάζεται πόσες ακόμη Τροίεις
θα μπορούσε η αχαλίνωτη
μανία της να κουρσέψει*

* * *

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Backès, Jean-Louis (1993), *Ο μύθος της Ελένης*, μτφρ. Μαίρη Γιόση, Αθήνα: Μέγαρο Μουσικής Αθηνών & Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Βαρελάς, Λάμπρος (2001), «Ο μύθος της ωραίας Ελένης στη νεοελληνική ποίηση: Από τον Παλάμα έως τον Ρίτσο», στον τόμο: *Μνήμη Γ.Π. Σαββίδη, Θέματα Νεοελληνικής φιλολογίας. Γραμματολογικά, εκδοτικά, κριτικά*. Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης, 11-14 Μαρτίου 1997, σ. 333-343, Αθήνα: Ερμής.
- Γαργαντούδης, Ευριπίδης, επιμ. (2000), *Για τον Σινόπουλο. Κριτικά κείμενα*, Λευκωσία: εκδ. Αιγαίον.
- Γιατρομανωλάκης, Γιώργης (1998), «Γιάννη Ρίτσου: Η Ελένη. Ένα πολιτικό ποίημα», *Ο Πολίτης Δεκαπενθήμερος* 47 (23 Ιαν. 1998), σ. 32-38.
- Γκρης, Ηλίας, επιμ. (2003), *Η αρχαία πατρίδα των ποιημάτων. Νεοέλληνες ποιητές για την αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γκρίτση-Μιλλιέξ, Τατιάνα (1979), «Η Ελένη του Γιάννη Ρίτσου», στον τόμο: *Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο*, σ. 547-555, Αθήνα: Κέδρος.
- Hill, D.E, επιμ. (2000), *Ovid, Metamorphoses XIII-XV*, edit. with an introduction, translation and notes by -, Warminster.
- Κακλαμάνης, Στ. & Γ.Κ. Μαυρομάτης, επιμ. (2004), *Παλαιά και Νέα Διαθήκη*, ανώνυμο κρητικό ποίημα (τέλη 15ου-αρχές 16ου αι.), κριτ. έκδοση †N.M Παναγιωτάκη, Βενετία: Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, Σειρά Graecolatinitas Nostra Πηγές 6.
- Κύκλος Ελένη (1992-93), Αθήνα: Έκδοση του Μεγάλου Μουσικής Αθηνών σε συνεργασία με το Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Κουβαράς, Γιάννης (2006), «Αυτός ο κόσμος ο παλιός, ο νέος», *Βιβλιοθήκη* (εφημ. «Ελευθεροτυπία»), τχ. 423, 29/9/06.
- Κουτσούνης, Στάθης (2004), *Η τρομοκρατία της ομορφιάς*, Αθήνα.
- Μανουσάκης, Γιώργης (2005), *Σπασμένα αγάλματα και πικροβότανα*, Αθήνα: Γαβριηλίδης.
- Μαροκομichelάκη-Μίντζα, Αναστασία (2005), «Ο μύθος της Ελένης στην Κρητική λογοτεχνία (15ος-17ος αι.)», *Διάλογος*, Περιοδική έκδοση της Ένωσης Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου, 17, 39-49.
- Μαροκομichelάκη, Αναστασία (υπό δημοσίευση), «Συμβολή στη μελέτη των πηγών της *Παλαιάς και Νέας Διαθήκης*: Η παρουσία της Ελένης», στα Πρακτικά του Διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi VI, επιμ. Γ.Κ. Μαυρομάτης, Ιωάννινα 2005.
- Μοσχονάς Ι.Ε. (1927), *Το Ημερολόγιον του Θανάτου*, Αθήνα.
- Μουλλάς, Παν., επιμ. (2001), *Λοικιανού Νεκρικοί και Εταιρικοί διάλογοι*, Αθήνα: Ωκεανίδα.
- Παπαδίτσας, Δ.Π., (1983), *Η Ασώματη*, Αθήνα: Γνώση.
- Περάνθης, Μιχαήλ (χ.χ.) *Ανθολογία νεοελληνικής ποιήσεως*, χ.τ.ε.: Ελληνικά Γράμματα.
- Πλατανίτης, Δημήτρης (1989), *Τρία δοκίμια για τον Τάκη Σινόπουλο*, Αθήνα: Σμίλη.
- Ρίτσος, Γιάννης (1990), *Ελένη*, 31η έκδοση, Αθήνα: Κέδρος.
- Ρίτσος, Γιάννης (1991), *Αργά, πολύ αργά μέσα στη νύχτα*, Αθήνα: Κέδρος.
- Ρίτσος, Γιάννης (2005), *Τέταρτη Διάσταση*, 22η έκδοση, Αθήνα: Κέδρος.
- Σινόπουλος, Τάκης (1986), *Συλλογή Ι (1951-1964)*, Αθήνα: Ερμής.
- Σκίπης, Σωτήρης (1950), *Κασταλία Κρήνη, Εκλογή (1900-1950)*, τ. Β', Αθήνα.
- Στεφανοπούλου, Μαρία (1992), *Τάκης Σινόπουλος. Η ποίηση και η ουσιαστική μοναξιά*, Αθήνα: Πορεία.
- Φράιερ, Κίμων (1978), *Τοπίο θανάτου, Εισαγωγή στην ποίηση του Τάκη Σινόπουλου*, μτφρ. Νάσος Βαγενάς – Θωμάς Στραβέλης, Αθήνα: Κέδρος.

²⁹ Κουτσούνης, 2004. Βλ. επίσης Γκρης, 2003, σ. 229.